

UNIwersytet Zielonogórski
Wydział Pedagogiki, Psychologii i Socjologii

Magdalena Zapotoczna

Uczniowskie firmy w systemie edukacyjnym Niemiec

AUTOREFERAT

Praca doktorska napisana pod naukowym kierunkiem

Prof. UZ dr hab. Inetty Nowosad

Promotor pomocnicza:

Prof. UZ dr hab. Ewa Bochno

Recenzenci:

Prof. UZ dr hab. Marzenna Magda-Adamowicz (Uniwersytet Zielonogórski)

Prof. zw. Stefan M. Kwiatkowski (Akademia Pedagogiki Specjalnej)

Zielona Góra 2017

I. Wstęp

Potrzeba budowania i umacniania powiązań między edukacją a gospodarką stanowi ważny obszar akcentowany w debatach polityczno-oświatowych państw wysoko rozwiniętych. Podejmowane inicjatywy zmierzają do wypracowania partnerskich relacji między szkołą a rynkiem pracy. Ekspertki uważają, że jest to możliwe na podstawie zrozumienia „charakteru i uwarunkowań współczesnej pracy przez szkołę oraz specyfiki szkoły przez pracodawców”¹. W zdobytych już doświadczeniach uwagę zwraca jednostronność relacji. To szkoła jako element systemu społecznego pozostaje pod presją rynku pracy².

Podstawą wypracowania zmian w edukacji zorientowanej na rynek pracy jest dialog i współpraca z gospodarką. A. Schleicher wskazuje na potrzebę opracowania przez kraje systemowych rozwiązań „wykraczających poza samą tylko optymalizację aktualnego systemu kształcenia”³. Szybko zachodzące przemiany rynku pracy „prowadzące do powstania globalnego społeczeństwa wiedzy, wpływają decydująco na krajobraz oświaty”⁴. Sytuacja ta generuje nowe wyzwania adresowane do wszystkich podmiotów edukacji. Nie wszystkie kraje znalazły rozwiązania systemowe, które pozwalają absolwentom szkół podjąć satysfakcjonującą pracę po zakończeniu edukacji. Interesującym przykładem są Niemcy, kraj, w którym od 2007 roku odsetek bezrobotnych osób w wieku 15-24 lata jest konsekwentnie redukowany, a od 2011 najniższy spośród państw Unii Europejskiej. Wyłaniają się zatem pytania: jakie rozwiązania w zakresie umocnienia powiązań szkoły i rynku pracy przyjmują kraje wysoko rozwinięte oraz w jakim stopniu spełniają zamierzone cele?

Uczniowska firma, przedmiot badań ujęty w tytule dysertacji, stanowi długoterminową strategię wspieraną na szczeblu federalnym zorientowaną na zacieśnianie współpracy szkoły i rynku pracy. Na przykładzie Niemiec – kraju federalnego, w którym funkcjonuje szesnaście systemów edukacyjnych⁵, poznanie genezy, dylematów i perspektyw rozwoju uczniowskich firm stwarza możliwość ukazania wieloaspektowości badanego zjawiska.

¹ S. M. Kwiatkowski, *Kształcenie zawodowe w formach szkolnych- wyzwania edukacyjne i gospodarcze*, „Debata Edukacyjna” 2013, nr 6, s. 20.

² A. Bogaj, S. M. Kwiatkowski, *Wprowadzenie*, [w:] *Szkoła a rynek pracy. Podręcznik akademicki*, red. A. Bogaj, S. M. Kwiatkowski, PWN, Warszawa 2006, s. 7.

³ A. Schleicher, *Uczyć się z biegiem czasu*, „Raport o kulturze: Postęp Europa” 2007, nr 1, s. 165.

⁴ *Ibidem*, s. 158.

⁵ I. Nowosad, *System edukacji w Niemczech*, [w:] *Systemy edukacji w krajach europejskich*, red. E. Potulicka, D. Hildebrandt-Wypych, C. Czech-Włodarczyk, Impuls, Kraków 2013, s. 89.

II. Uzasadnienie wyboru tematu

Badania porównawcze prowadzone w Niemczech w ostatnich dziesięciu latach w szczególności sposób koncentrują się na procesach urynkowania oświaty i budowania związków między szkołą a rynkiem pracy. Obszar ten wzbudza również zainteresowanie polityków oświatowych wyznaczając kierunek reform edukacji. Specyfika powiązań i proces przejścia ze szkoły na rynek pracy stanowi przedmiot wielu badań komparatystycznych w niemieckojęzycznej literaturze przedmiotu⁶.

W systemie edukacyjnym Niemiec uczniowskie firmy stanowią propozycję rozwiązań w zakresie umacniania związków edukacji i gospodarki. Projekty uczniowskich firm funkcjonują w ramach grupy inicjatyw *Przedsiębiorczość do szkół* (Initiativkreis Unternehmergeist in die Schulen) i są realizowane we współpracy dwóch resortów na szczeblu ogólnokrajowym: Federalnego Ministerstwa Gospodarki i Energii (Bundesministerium für Wirtschaft und Energie) oraz Federalnego Ministerstwa Oświaty i Badań (Bundesministerium für Bildung und Forschung). Uczniowska firma ma istotne znaczenie w polityce oświatowej i jest intensywnie przez nią wspierana. Odnosi się do koncepcji innowacji politycznej, która stanowi świadectwo określonych zmian i rozwoju⁷. Wpisuje się w reformy oświatowe ukierunkowane na tworzenie nowoczesnej gospodarki.

Intensywne zainteresowanie uczniowskimi firmami przypada na ostatnią dekadę (2007-2017), choć do szkół powszechnych zostały wprowadzone już w latach 80. jako próby modelowe (eksperyment pedagogiczny). Nie znajduje to jednak odzwierciedlenia w ilości badań naukowych mających wykazać efektywne obszary oddziaływania uczniowskich firm na życie szkolne oraz środowisko lokalne. Brak spójnego opracowania ukazującego genezę, podstawy organizacji i funkcjonowania uczniowskich firm oraz sposoby ich implementacji do

⁶ Wybrane badania dotyczące relacji szkoły i rynku pracy w Niemczech prowadzone w latach 2007-2017: M. Baethge, H. Solga, M. Wieck, *Berufsbildung im Umbruch – Signale eines überfälligen Aufbruchs*, Friedrich Ebert Stiftung, Bonn 2007; Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, *Schulische Bildung von Migranten in Deutschland*, April 2008; H. Solga, R. Dombrowski, *Soziale Ungleichheiten in schulischer und außerschulischer Bildung. Stand der Forschung und Forschungsbedarf*, Hans Böckler Stiftung, März 2009; OECD, *Lernen für die Arbeitswelt. OECD-Studien zur Berufsbildung. Deutschland*, September 2010; *Studie. Schule, und dann? Herausforderungen bei der Berufsorientierung von Schülern in Deutschland*, Vodafone Stiftung Deutschland, Düsseldorf, November 2014; Bundesagentur für Arbeit, *Schwerpunktheft: Fachkräfte für Deutschland. Zwischenbilanz und Fortschreibung, Teil 2: Ideen für mehr Fachkräfte*, Nürnberg, Januar 2016; Statistisches Bundesamt, *Arbeitsmarkt auf einen Blick. Deutschland und Europa*, Wiesbaden 2016; OECD, *Arbeitsmarktintegration von Flüchtlingen in Deutschland*, März 2017.

⁷ Analiza porównawcza w oparciu o koncepcję innowacji politycznej M. Rürupa została zastosowana przez I. Nowosad w badaniu autonomii szkół publicznych w Niemczech. Por. I. Nowosad, *Autonomia szkoły publicznej w Niemczech. Poszukiwania – konteksty – uwarunkowania*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2008.

szkół stał się uzasadnieniem wyboru tematu rozprawy doktorskiej *Uczniowskie firmy w systemie edukacyjnym Niemiec*.

Poznanie specyfiki uczniowskich firm pozwala uznać je za efektywne rozwiązanie, szczególnie w kontekście sposobów wyposażania absolwentów szkół w niezbędne kompetencje ułatwiające im proces przejścia z edukacji na rynek pracy. W ocenie S. Palki „przykłady rozwiązań metodycznych, programowych, organizacyjnych, instytucjonalnych stosowane w pewnych krajach mogą być wykorzystywane w innych (...) lub twórczo przekształcane”⁸. Rozpoznanie tych obszarów w drodze analiz komparatystycznych wzbogaca wiedzę teoretyczną i służy „praktykom pedagogicznym, dając im szansę wykorzystywania prawidłowości przy podejmowaniu decyzji dydaktycznych i wychowawczych”⁹. Zdaniem W. Rabczuka użyteczność praktyczna i atrakcyjność poznawcza pedagogiki porównawczej polega na tym, iż „poznawanie obcych doświadczeń edukacyjnych dostarcza właściwych kryteriów do oceny rodzimej edukacji i może skłaniać do poszukiwania sposobów jej doskonalenia”¹⁰. Analiza niemieckich doświadczeń może skutkować zaadaptowaniem zagranicznych osiągnięć pedagogicznych na grunt rodzimych działań, a uzyskane wyniki stanowić ważny impuls do usuwania barier i nieprawidłowości funkcjonowania badanej rzeczywistości.

III. Założenia badawcze

Praca doktorska *Uczniowskie firmy w systemie edukacyjnym Niemiec* stanowi studium monograficzne poświęcone badaniom oświatowym jednego kraju z uwzględnieniem perspektywy synchronicznej i diachronicznej. Poszukiwania naukowe koncentrują się na strukturze i organizacji uczniowskich firm oraz systemu szkolnictwa w Niemczech z odniesieniem do uwarunkowań społeczno-ekonomicznych i kulturowych. Tak szerokie spektrum analiz obejmuje: podstawy instytucjonalno-prawne oświaty, w tym politykę oświatową, zarządzanie i finansowanie szkolnictwa, formalno-prawne i instytucjonalne podstawy systemu orientacji i poradnictwa zawodowego, które to obszary wchodzą w zakres procesu konstituowania się uczniowskich firm w systemach edukacyjnych poszczególnych krajów związkowych z uwzględnieniem stosunków między systemem oświaty a rynkiem pracy (szkołą a społecznościami i pracodawcami).

⁸ S. Palka, *Metodologia – badania – praktyka pedagogiczna*, GWP, Gdańsk 2006, s. 103.

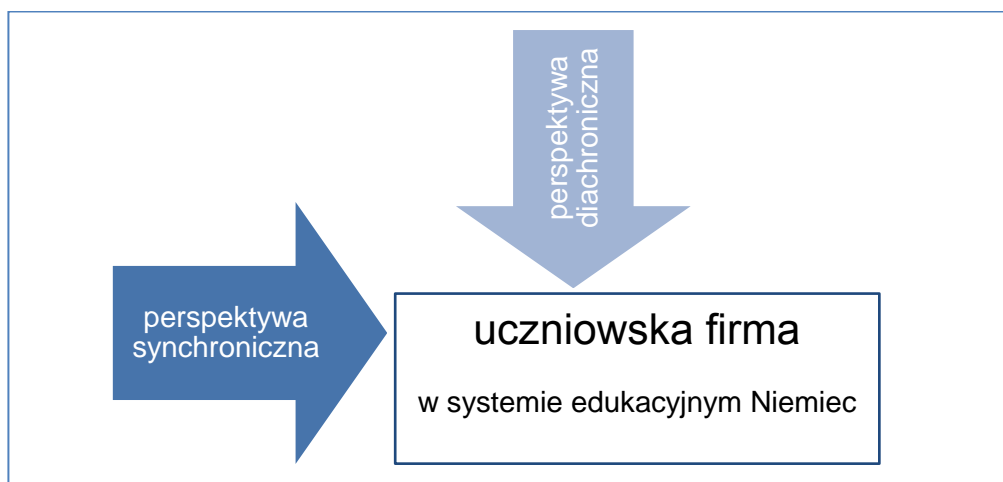
⁹ Ibidem, s. 103.

¹⁰ W. Rabczuk, *Wstęp*, [w:] *Z problematyki pedagogiki porównawczej*, red. W. Rabczuk, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1998, s. 7.

Przyjęty obszar badań ma wymiar interdyscyplinarny. Przedmiot badań, choć ewidentnie mieści się w obszarze dociekań naukowych pedagogiki, to stanowi o wykorzystaniu w analizie porównawczej wiedzy z innych subdyscyplin pedagogicznych. W wąskim rozumieniu badania oscylują na pograniczu nauk pedagogicznych i nauk o pracy. W szerokim rozumieniu zakres subdyscyplin poszerza się i obejmuje: historię wychowania i myśli pedagogicznej, pedagogikę ogólną, dydaktykę, teorię wychowania, pedagogikę społeczną, pedagogikę pracy, pedeutologię i politykę oświatową¹¹. W interpretacji wyników istotna była także wiedza z innych dyscyplin naukowych, jak: historii, socjologii, prawa, ekonomii oraz organizacji i zarządzania¹².

Celem dociekań naukowych podjętych w ramach pracy doktorskiej *Uczniowskie firmy w systemie edukacyjnym Niemiec* jest poznanie organizacji i funkcjonowania uczniowskich firm w krajach związkowych Niemiec. Złożony obszar badawczy wpisuje się w dyskurs oświatowy traktujący o relacji edukacji i rynku pracy¹³. Przedmiot i cel badań implementuje wykorzystanie komplementarnych wobec siebie perspektyw (Ryc. 1).

Rycina 1. Perspektywa synchroniczna i diachroniczna w badaniach.

Źródło: Opracowanie własne.

Ujęcie synchroniczne umożliwia analizę aktualnego stanu uczniowskich firm i zdobytych już na tym polu doświadczeń w poszczególnych krajach związkowych Niemiec. Kieruje uwagę na faktyczny (obecny) stan rozwoju projektów uczniowskich firm w kontekście wypełniania

¹¹ Podział przyjęty za: B. Śliwerski, *Wprowadzenie do pedagogiki*, [w:] *Pedagogika, t. 1*, red. B. Śliwerski, GWP, Gdańsk 2015, s. 87.

¹² Podział przyjęty za: K. Rubacha, *Edukacja jako przedmiot pedagogiki i jej subdyscyplin*, [w:] *Pedagogika. Podręcznik akademicki, t. 1*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, PWN, Warszawa 2005, s. 29-33.

¹³ Z. Wiatrowski, *Różne wymiary dyskursu edukacyjnego oraz sposoby jego prowadzenia*, „Przegląd Pedagogiczny” 2011, nr 1, s. 211.

przez szkoły nowych funkcji społecznych i zadań pedagogicznych oraz jakości i efektywności podejmowanych działań, szczególnie pod kątem przygotowania uczniów do rynku pracy. W analizowanym podejściu istotne jest poznanie mechanizmów implementacji projektów uczniowskich firm do rzeczywistości szkolnej i rozpoznania uwarunkowań tego procesu w perspektywie ogólnokrajowej oraz na szczeblu poszczególnych krajów związkowych. Zastosowanie perspektywy diachronicznej eksponuje genezę uczniowskich firm, przemiany w nich zachodzące i dynamikę w aspekcie historycznym na przestrzeni ostatniego wieku.

Wykrycie prawidłowości badanej rzeczywistości edukacyjnej w ramach podjętych badań nad uczniowskimi firmami było możliwe dzięki analizie ich powiązań w szerszym kontekście uwarunkowań historycznych, społeczno-ekonomicznych, politycznych i kulturowych w Niemczech. Wychodząc z założenia, iż uczniowskie firmy nie są strukturą statyczną, lecz podlegają ciągłym zmianom dokonano charakterystyki funkcjonujących aktualnie w szkołach projektów uczniowskich firm oraz perspektyw ich dalszego rozwoju w szesnastu krajach związkowych z uwzględnieniem różnic regionalnych.

Pytania badawcze

Problem główny podjętych analiz zawarty jest w pytaniu: Jaki jest aktualny stan (organizacja i funkcjonowanie) oraz kierunki rozwoju uczniowskich firm w systemie edukacyjnym Niemiec? Z tak sformułowanego problemu głównego, który zawiera w sobie zarówno perspektywę synchroniczną, jak i diachroniczną, wynikają następujące problemy szczegółowe:

1. Jaka jest geneza uczniowskich firm?
2. Jaka jest współczesna koncepcja (modele) uczniowskich firm?
3. Jakie są formy organizacyjne uczniowskich firm?
4. Jaki jest status prawny uczniowskich firm?
5. Jak przebiega proces stanowienia uczniowskich firm?
6. Jaka jest struktura organizacyjna uczniowskich firm?
7. Jakie kompetencje uczniów kształtowane są w uczniowskich firmach?
8. Jakie znaczenie w systemie orientacji i poradnictwa zawodowego młodzieży w Niemczech mają uczniowskie firmy?
9. Jakie resorty są odpowiedzialne za wdrażanie projektów uczniowskich firm w Niemczech?
10. Jakie projekty uczniowskich firm realizowane są w poszczególnych krajach związkowych Niemiec?

11. Czy i jakie różnice we wdrażanych do szkół projektach uczniowskich firm występują w poszczególnych krajach związkowych Niemiec?

12. Jakie są kierunki rozwoju uczniowskich firm w poszczególnych krajach związkowych Niemiec?

Zorientowanie postępowania badawczego na przyjęte w pracy problem główny oraz problemy szczegółowe odnosi się do grupy problemów o charakterze teoretyczno-praktycznym¹⁴. W badaniach jakościowych formułuje się pytania badawcze i rezygnuje z wysuwania hipotez uwzględniających zmienne i badania statystyczne¹⁵. Zakładanym rezultatem podjętych badań jest wzbogacenie wiedzy teoretycznej w dziedzinie pedagogiki, jak również próba wsparcia praktyki w obszarze wychowania, kształcenia i samokształcenia poprzez ukazanie uczniowskich firm jako innowacyjnego rozwiązania funkcjonującego w systemie edukacyjnym Niemiec.

Metody i techniki badawcze

Za metodę badań przyjęto monografię pedagogiczną. Monografia pedagogiczna może obejmować: całość zagadnienia, problem analizowany w kontekście środowiska lokalnego bądź też sam problem¹⁶. W związku z tym metoda monografii w badaniu uczniowskich firm zdaje się być odpowiednia ze względu na możliwość wszechstronnego poznania struktury tego zjawiska, zasad jego funkcjonowania oraz sformułowania na tej podstawie wniosków i ogólnych twierdzeń.

Podstawową techniką podjętych zamierzeń badawczych jest badanie dokumentów i materiałów źródłowych dotyczących uczniowskich firm. Według T. Pilcha „służy do gromadzenia wstępnych, opisowych, a także ilościowych informacji o badanej instytucji czy zjawisku wychowawczym”¹⁷. Za dokument uznaje się za W. Zaczyńskim „każdą rzecz mogąca stanowić źródło informacji, na podstawie której można wydawać uzasadnione sądy o przedmiotach, ludziach i procesach”¹⁸. Różnego rodzaju dokumentacja stanowi cenne i interesujące poznawczo źródło informacji w badaniach jakościowych. Obejmuje nie tylko dokumenty drukowane takie, jak czasopisma czy podręczniki, lecz także fotografie, plakaty i strony internetowe. „Wszystkie one mogą być postrzegane jako kulturowe artefakty

¹⁴ S. Palka, *Metodologia...*, op. cit., s. 30-33.

¹⁵ W badaniach jakościowych eksploracyjnych hipotez nie stawia się w sytuacji: 1) niepewności co do potencjalnych wyników, mimo studiowanej literatury i wiedzy badacza, 2) braku literatury przedmiotu, 3) eksploracji tematyki, która nie była jeszcze badana i na tym gruncie dokonywana jest analiza. Por. J. W. Creswell, *Projektowanie...*, op. cit., s. 147.

¹⁶ A. W. Maszke, *Metodologiczne podstawy badań pedagogicznych*, Poznań 2004, s. 113.

¹⁷ T. Pilch, T. Bauman, *Zasady...*, op. cit., s. 98.

¹⁸ W. Zaczyński, *Praca badawcza nauczyciela*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1968, s. 167.

produkowane przez członków wspólnot edukacyjnych w celu komunikowania znaczących treści”¹⁹. Obrany przedmiot badań w kontekście jego genezy, uwarunkowań i aktualnych przemian stanowi o wykorzystaniu w analizie porównawczej dokumentów urzędowych, pierwotnych i wtórnych.

Badanie dokumentów rzadko może występować w roli samodzielnego instrumentu naukowego poznania, dlatego wsparte zostało analizą treści. Przez niektórych metodologów analiza treści traktowana jest jako jedna z technik analizy dokumentów²⁰, inni uznają ją za technikę badań pedagogicznych²¹. Za T. Pilchem i T. Bauman przyjmuje się, iż jest to technika badawcza „służąca do obiektywnego, systematycznego i ilościowego opisu jawnej treści przekazów informacyjnych”²². Aktualnie w badaniach oświatowych definicja ta została rozszerzona na rzecz eksponowania jej jakościowej funkcji w interpretacji materiału badawczego²³. Krytyczna analiza literatury naukowej pozwala na dysponowanie układem pojęć i twierdzeń, wyjaśniających obrany problem w kontekście dotychczasowych badań.

Dobór źródeł

Postępowanie badawcze zorientowane na analizę treści stanowi o wykorzystaniu pozycji literatury naukowej z zakresu pedagogiki porównawczej, pedagogiki pracy, polityki oświatowej i społecznej oraz opracowań podejmujących tematykę uczniowskich firm. Opracowanie mapy literatury przedmiotu i dokumentów źródłowych w badaniach pozwala na usystematyzowanie dostępnych źródeł i zaplanowanie etapów procesu badawczego (Tab. 1). Źródła zawierają: piśmiennictwo naukowe z zakresu pedagogiki porównawczej, pedagogiki pracy oraz polityki oświatowej i społecznej oraz dokumenty źródłowe, na które składają się: opracowania raportów grup eksperckich, jak również dokumenty formalno-prawne na szczeblu federalnym, krajów związkowych wydawane przez ministerstwa edukacji i gospodarki (Bildungsministerium, Wirtschaftsministerium), władze regionalne (Bezirksregierung, Oberschulamt) i organy prowadzące szkoły (Schulamt), raporty oświatowe, akty prawne, dokumenty strategiczne krajów związkowych, dokumenty urzędowe, statystyki, ewaluacje projektów, dokumenty regulujące proces dydaktyczny, sprawozdania z działalności uczniowskich firm, materiały audiowizualne.

¹⁹ D. Kubinowski, *Jakościowe badania pedagogiczne...*, s. 217.

²⁰ M. Łobocki, *Wprowadzenie...*, s. 243; A. W. Maszke, *Metodologiczne...*, s. 206-210.

²¹ T. Pilch, T. Bauman, *Zasady...*, s. 100-101.

²² B. Berelson, *Content analysis in Communication Research*, The Free Press, New York 1952, cyt za: T. Pilch, T. Bauman, *Zasady...*, op. cit., s. 100.

²³ H. H. Krüger, *Metody badań...*, s. 168.

Tab. 1. Literatura przedmiotu i dokumenty źródłowe wykorzystane w pracy naukowej

1. Geneza uczniowskich firm <i>(w skrócie: u.f.)</i>	2. Współczesna koncepcja (modele) u.f.	3. Formy organizacyjne u.f.	4. Status formalno-prawny u.f.	5. Proces stanowienia u.f.	6. Struktura organizacyjna u.f.
- ewaluacje projektów u.f., - opracowania raportów grup eksperckich, - piśmiennictwo naukowe, - raporty oświatowe, - sprawozdania z realizacji projektów.	- dokumenty regulujące proces dydaktyczny, plany pracy, regulaminy i statuty szkół, - ewaluacje projektów u.f., - kroniki, sprawozdania z działalności u.f. - piśmiennictwo naukowe, - ustawy, uchwały, rozporządzenia na szczeblu federalnym i krajów związkowych.	- dokumenty oświatowe wydawane przez organy na szczeblu federalnym, krajów związkowych i lokalnym, - ewaluacje projektów u.f., - kroniki i sprawozdania z działalności u.f., - sprawozdania, protokoły z działalności u.f., - ustawy, uchwały, rozporządzenia na szczeblu federalnym i krajów związkowych.	- dokumenty oświatowe wydawane przez organy na szczeblu federalnym, krajów związkowych i lokalnym, - dokumenty strategiczne krajów związkowych, - piśmiennictwo naukowe. - raporty oświatowe, - regulaminy i statuty szkół, - sprawozdania, protokoły z działalności u.f., - ustawy, uchwały, rozporządzenia na szczeblu federalnym i krajów związkowych.	- dokumenty regulujące proces dydaktyczny, plany pracy, regulaminy i statuty szkół, - kroniki, sprawozdania z działalności u.f., - opracowania raportów grup eksperckich, - sprawozdania z realizacji projektów, - strony internetowe u.f., - zdjęcia, materiały audiowizualne prezentujące funkcjonowanie u.f.	- dokumenty oświatowe wydawane przez organy na szczeblu federalnym, krajów związkowych i lokalnym, - kroniki, sprawozdania i protokoły z działalności u.f., - regulaminy i statuty szkół, - ustawy, uchwały, rozporządzenia na szczeblu federalnym i krajów związkowych, - zdjęcia, materiały audiowizualne prezentujące funkcjonowanie u.f.

7. Kompetencje (kluczowe) uczniów w u.f.	8. Znaczenie u.f. w systemie orientacji i poradnictwa	9. Resorty odpowiedzialne za wdrażanie u.f. do szkół	10. Charakterystyka projektów u.f. wspieranych przez ministerstwa	11. Różnice w projektach u.f.	12. Kierunki rozwoju u.f.
- dokumenty strategiczne na szczeblu federalnym i krajów związkowych, - ewaluacje projektów u.f., - opracowania raportów grup eksperckich, - piśmiennictwo naukowe, - plany pracy, programy kształcenia, - raporty oświatowe i publikacje Eurydice, Stałej Konferencji Ministrów Edukacji oraz najważniejszych organów Unii Europejskiej, - statystyki urzędowe Eurostat, Niemieckiego Urzędu Statystycznego.	- dokumenty regulujące proces dydaktyczny, - kroniki, sprawozdania z działalności u.f., - piśmiennictwo naukowe, - plany pracy, programy kształcenia, - regulaminy i statuty szkół, - ustawy, uchwały, rozporządzenia na szczeblu federalnym i krajów związkowych, - zdjęcia, materiały audiowizualne prezentujące funkcjonowanie u.f.	- dokumenty strategiczne na szczeblu federalnym i krajów związkowych, - plany pracy, programy kształcenia, - sprawozdania i ewaluacje projektów u.f., - ustawy, uchwały, rozporządzenia na szczeblu federalnym i krajów związkowych.	- dokumenty regulujące proces dydaktyczny, - dokumenty strategiczne na szczeblu federalnym i krajów związkowych, - kroniki, sprawozdania z działalności u.f., - opracowania raportów grup eksperckich, - regulaminy i statuty szkół, - sprawozdania i ewaluacje projektów u.f., - strony internetowe u.f., - zdjęcia, materiały audiowizualne prezentujące funkcjonowanie u.f.	- dokumenty regulujące proces dydaktyczny, - dokumenty strategiczne na szczeblu federalnym i krajów związkowych, - kroniki, sprawozdania z działalności u.f., - opracowania raportów grup eksperckich, - regulaminy i statuty szkół, - strony internetowe u.f., - ustawy, uchwały, rozporządzenia na szczeblu federalnym i krajów związkowych, - zdjęcia, materiały audiowizualne prezentujące funkcjonowanie u.f.	- dokumenty strategiczne na szczeblu federalnym i krajów związkowych, - kroniki, sprawozdania z działalności u.f., - opracowania raportów grup eksperckich, - piśmiennictwo naukowe, - strony internetowe u.f., - ustawy, uchwały, rozporządzenia na szczeblu federalnym i krajów związkowych, - zdjęcia, materiały audiowizualne prezentujące funkcjonowanie u.f.

Źródło: Opracowanie na podstawie: J. W. Creswell, *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*,

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013, s. 60-62.

IV. Wnioski z badań

Współczesne przemiany dokonujące się w obszarze niemieckiej oświaty zmieniają podejście do ujęcia efektywności szkolnictwa i nastawione są na poszukiwanie strategii zapewniających wysoką jakość edukacji, w tym powiązań szkoły i rynku pracy. Proces ten wspiera debata społeczna nad kierunkami rozwoju szkoły i wzmocnieniem skuteczności jej działań. Ostatnie dwie dekady ukazują priorytetowe znaczenie jakości i efektywności procesów edukacyjnych w polityce oświatowej²⁴. Dyskutowane zagadnienia zyskały wsparcie polityczne i stanowią ważny bodziec sprzyjający procesowi reformowania szkolnictwa. Zmiany te dokonują się poprzez wdrażanie do szkół długoterminowych strategii w charakterze innowacji politycznych wspieranych na szczeblu federalnym²⁵. Jednym z priorytetów wpisujących się w umacnianie powiązań szkoły i rynku pracy jest opracowanie elastycznego i zorientowanego na potrzeby gospodarki systemu kształcenia. Możliwość zaistnienia w szkolnej rzeczywistości uczniowskich firm stanowi jedno z bardziej efektywnych rozwiązań w tym zakresie²⁶.

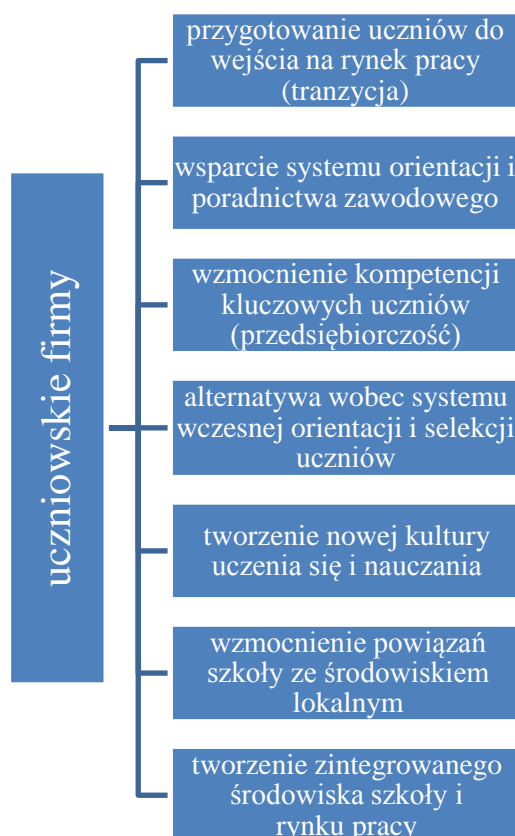
Analiza literatury przedmiotu i dokumentów źródłowych wskazała na istnienie kluczowych obszarów problemowych, które stanowią podstawę organizacji i funkcjonowania uczniowskich firm, w tym zdobytych już przez kraje związkowe doświadczeń oraz kierunków rozwoju (Ryc. 2). Główne obszary problemowe to: przygotowanie uczniów do wejścia na rynek pracy (tranzycja), wsparcie systemu orientacji i poradnictwa zawodowego, wzmocnienie kompetencji kluczowych uczniów (przedsiębiorczość), alternatywa wobec systemu wczesnej orientacji i selekcji uczniów, tworzenie nowej kultury uczenia się i nauczania, wzmocnienie powiązań szkoły ze środowiskiem lokalnym oraz tworzenie zintegrowanego środowiska szkoły i rynku pracy.

²⁴ Autorengruppe Bildungsberichterstattung, *Bildung in Deutschland 2016...*, op. cit.; Bundesministerium für Bildung und Forschung, *Berufsbildungsbericht 2016*, April 2016; Bundesministerium für Bildung und Forschung, *Bildung auf einen Blick 2016 OECD-Indikatoren*, Bertelsmann, Bielefeld 2016; H. Aventarius, H. Ditton, H. Döbert, K. Klemm, E. Klieme, M. Rürup, H. E. Tenorth, H. Weishaupt, M. Weiß, *Bildungsbericht für Deutschland. Erste Befunde*, Leske+Budrich, Opladen 2003, s. 109, 258; H. Döbert, P. Zedler, *Erziehungswissenschaftliche Bildungsforschung*, [w:] *Handbuch Bildungsforschung*, red. R. Tippelt, B. Schmidt, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2009, s. 25-33.

²⁵ M. Rürup, *Innovationswege im deutschen Bildungssystem*, Erfurt 2006, [za:] I. Nowosad, *Autonomia...*, op. cit., s. 13.

²⁶ Bundesministerium für Wirtschaft und Energie, *GründerKlasse. Kooperationen Schule-Unternehmen*, September 2013; R. Schröder, R. Stabbert, B. Faulborn, I. Gerjets, J. Grüner, J. Witthoef, *Reformen zur Berufsorientierung auf Bundes- und Landesebene im Zeitraum 2004–2015*, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh 2015; M. Geisz, R. Schmitt, *Schulische Rahmenbedingungen und pädagogisch-didaktische Herausforderungen*, s. 72-74 oraz J. R. Schreiber, *Kompetenzen, Themen, Anforderungen, Unterrichtsgestaltung und Curricula*, [w:] *Orientierungsrahmen für den Lernbereich Globale Entwicklung im Rahmen einer Bildung für nachhaltige Entwicklung*, red. J. R. Schreiber, H. Siege, Engagement Global, Bonn 2016, s. 101-103.

Rycina 2. Powiązania uczniowskich firm, szkoły i rynku pracy.

Źródło: Opracowanie własne.

Pierwszy obszar problemowy stanowi odpowiedź na potrzebę udoskonalenia procesu przygotowania młodzieży do przejścia ze szkoły do czynnego życia zawodowego. Pod pojęciem tranzycji (przejścia) z edukacji do pracy rozumie się „nie tylko zjawisko edukacyjne, ale szczególnego rodzaju inicjatywę polityczną i debatę społeczną na temat ogółu powiązań między edukacją zawodową a zatrudnieniem”²⁷. Uczniowskie firmy mają w tym przypadku charakter innowacji politycznej, której działanie nastawione jest na minimalizowanie barier i wspomaganie efektywnego przejścia młodzieży ze szkoły na rynek pracy. Stwarzają także możliwość zwiększenia uczestnictwa uczniów w edukacji i poprawy osiągnięć osób o mniejszych szansach edukacyjnych oraz stanowią instrument przeciwdziałania zjawisku przedwczesnego kończenia nauki.

Drugi z obszarów problemowych sytuuje uczniowskie firmy w systemie orientacji i poradnictwa zawodowego. W poszczególnych krajach związkowych faza orientacji

²⁷ E. M. Szymanski, *School-to-work transition: ecological considerations for career development*, [w:] *Applied ecological psychology for schools within communities: assessment and intervention*, red. J. L. Swartz, W. E. Martin, London 1997, s. 167-185, [za:] A. Bańka, *Rozwój i zastosowanie teorii psychologicznych we współczesnym doradztwie karier w kontekście integracji transkulturowej*, „Chowanna” 2004, t. 2, s. 13.

zawodowej rozpoczyna się po czterech lub sześciu latach szkoły podstawowej, dlatego relatywnie wcześnie i systematycznie realizowane są zajęcia z zakresu orientacji i informacji zawodowej przez szkoły oraz współpracujące z nimi podmioty odpowiedzialne za orientację i poradnictwo zawodowe²⁸. W tym kontekście uczniowskie firmy stanowią ważny element szkolnych programów wsparcia systemu orientacji edukacyjno-zawodowej jako ważne narzędzie służące wstępnej orientacji zawodowej młodzieży w wieku szkolnym. Uczeń na bazie własnych doświadczeń zdobywa wiedzę na temat swoich predyspozycji i uzdolnień, co stwarza możliwość rozwijania umiejętności dokonywania świadomych wyborów i decyzji²⁹.

Trzeci obszar problemowy akcentuje związek uczniowskich firm z potrzebą rozwijania przedsiębiorczości w warunkach szkolnych jako jednej z kompetencji kluczowych uczniów. Federalne Ministerstwo Edukacji i Badań (Bundesministerium für Bildung und Forschung) wzmocnienie postaw przedsiębiorczości przyjęło za cel długoterminowy na wszystkich szczeblach kształcenia. Przedsiębiorczość stanowi aktualnie nieodłączny element krajowych programów nauczania, których celem jest wykształcenie u uczniów takich postaw i umiejętności, jak: inicjatywność, kreatywność, gotowość do podejmowania ryzyka, a także zdolność do planowania przedsięwzięć i doprowadzenia ich do zamierzonych celów³⁰. W wypracowanej w Niemczech strategii na rzecz rozwoju przedsiębiorczości efekty kształcenia z tego zakresu definiowane są w trzech obszarach: wiedzy, umiejętności i postaw³¹. Funkcjonowanie uczniowskich firm łączy w sobie wiedzę teoretyczną z praktyką oraz możliwość konfrontowania swoich umiejętności z rzeczywistością rynku pracy.

Czwarty obszar problemowy podkreśla rolę uczniowskich firm we wczesnej orientacji i selekcji szkolnej uczniów, która jest charakterystyczna dla niemieckiego systemu szkolnictwa³². Uwarunkowany historycznie istniejący wyraźny rozdział między szkolnictwem ogólnokształcącym i zawodowym wiąże się z brakiem drożności pomiędzy poszczególnymi rodzajami szkół. Dualistyczny charakter szkolnictwa, będący przeciwieństwem systemu jednolitego, prowadzi w rezultacie do pogłębienia nierówności społecznych w dostępie do

²⁸ B. Jenschke, K. Schober, J. Frübing, *Lebensbegleitende...*, op. cit., s. 8.

²⁹ J. Holtzhauer, *Lernen mit Ernstcharakter*, „Lernchancen“ 2013, Nr. 95, s. 4-10.

³⁰ We wszystkich krajach związkowych przedsiębiorczość została włączona do programów nauczania na poziomie szkolnictwa średniego, a pewne jej elementy realizowane są także na poziomie szkolnictwa podstawowego w ramach przedmiotów z dziedziny nauk społecznych, przyrodniczych, matematyki czy techniki.

³¹ Szerzej w rozdziale pracy doktorskiej: 4.4 Uczniowskie firmy jako odpowiedź na potrzebę rozwijania kompetencji kluczowych uczniów.

³² Decyzja o dalszym etapie kształcenia zapada bardzo wcześnie i jako zjawisko oceniane jest negatywnie. Etap orientacji (Orientierungsstufe) w większości krajów związkowych odbywa się po 4-letniej szkole podstawowej, z wyjątkiem Berlina i Brandenburgii, w których edukacja na tym poziomie trwa 6 lat. Decyzje dotyczące wyboru ścieżki edukacyjno-zawodowej podejmowane przez uczniów w znacznym stopniu determinują ich dalsze kształcenie. Szerzej w rozdziale pracy doktorskiej: 2.2 Struktura i organizacja szkolnictwa w Niemczech.

kształcenia średniego i wyższego³³. Rozwijany w ramach uczniowskich firm proces kształcenia wzmaga efektywność i łagodzi procesy selekcji. Poprzez pracę zespołową i możliwość uczenia się we wspólnocie, uczniowska firma przeobraża szkołę w organizację innowacyjną, zdolną dostosować się do nowych wymagań cywilizacyjnych i przyczynia się do powstania w szkołach nowej jakości kultury edukacyjnej³⁴. Warunkiem budowania szkolnej wspólnoty jest istnienie demokratycznych relacji między wszystkimi podmiotami edukacji i wymaga wykształcenia nowego stosunku do wiedzy, nauczania i uczenia się³⁵. Poprzez nawiązanie współpracy uczniów ze sobą i w relacji z nauczycielem szkoła staje się organizacją uczącą się, której członkowie, dzieląc się swoją wiedzą i doświadczeniami, tworzą uczące się zespoły³⁶.

Piąty obszar problemowy wskazuje na nową rolę i zadania podmiotów w procesie kształcenia wynikające z orientacji na nową kulturę uczenia się i nauczania (*neue Lehr- und Lernkultur*)³⁷. Wprowadzenie do szkół uczniowskich firm implikuje zmianę podejścia do funkcji i zadań nauczyciela, w konsekwencji prowadzi do modyfikacji dotychczasowych metod i form pracy na rzecz eksponowania wielostronnej aktywności i samodzielności uczniów. W rezultacie wywołuje to potrzebę zwrócenia uwagi na kompetencje nauczyciela, który jest diagnostykiem, doradcą i obserwatorem przekazującym uczniom odpowiedzialność za podejmowane decyzje i ich własną naukę³⁸. Uczniowskie firmy przyczyniają się do zapewnienia wysokiej jakości edukacji w placówkach szkolnych i stwarzają sytuacje edukacyjne temu sprzyjające. Stanowią także pomocnicze narzędzie nauczycieli umożliwiające zaspokajanie potrzeb grup uczniów o zróżnicowanym poziomie zdolności i preferujących różne style uczenia się rozwijając zainteresowania i predyspozycje młodzieży w optymalnych warunkach.

Szósty obszar problemowy podkreśla znaczenie uczniowskich firm w zacieśnianiu powiązań szkoły ze środowiskiem lokalnym. W ocenie ekspertów istnienie uczniowskich firm przyczynia się do wzrostu identyfikacji uczniów ze szkołą i społecznością lokalną. Analiza

³³ D. F. Hannan, D. Raffe, E. Smyth, *Cross-National Research on School to Work Transitions: An Analytical Framework*, OECD 1996, s. 18.

³⁴ I. Mortag, *Uczyć się wspólnie dłużej. Od teorii do praktyki szkoły jako wspólnoty*, [w:] *Potencjał szkoły w tworzeniu więzi ze środowiskiem*, red. I. Nowosad, E. Karmolińska-Jagodzick, WSH, Leszno 2013, s. 39.

³⁵ E. Bochno, *Relacje rówieśnicze w szkołach różnego szczebla; dążenie do wspólnoty czy atomizacji? – głos w dyskusji*, [w:] *Przyszłość. Świat – Europa – Polska*. Biuletyn Komitetu Prognoz „Polska 2000 Plus” przy Prezydium PAN 2013, nr 1, s. 121.

³⁶ D. Elsner, *Ku szkole jako uczącej się organizacji*, [w:] *Menedżer i kreator edukacji*, red. Cz. Plewka, H. Bednarczyk, Instytut Technologii Eksploatacji, Radom 2008, s. 302.

³⁷ H. Döbert, *Germany*, [w:] *The Education Systems of Europe*, red. W. Hörner, H. Döbert, B. von Kopp, W. Mitter, Springer, Dordrecht 2007, s. 322-323.

³⁸ *Mini-przedsiębiorstwa...*, op. cit., s. 34.

profilów szkół wskazuje, iż istnienie uczniowskich firm uznaje się za walor placówek szkolnych³⁹. Koncentracja na własnym regionie umożliwi uczniom i nauczycielom, będącym interesariuszami systemu szkolnego, odkrycie, wykorzystanie i zdefiniowanie na nowo zasobów, jakimi dysponuje region⁴⁰. Opracowania eksperckie wskazują również, że uczniowskie firmy stanowią istotny instrument polityki rozwoju regionalnego. Zasadniczo, zwłaszcza w regionach mniej rozwiniętych lub bardziej odizolowanych, tego typu przedsięwzięcia prowadzą do budowania bezpośrednich więzi społeczności szkolnej z lokalną i mają pozytywne skutki, choćby w zakresie zwiększania liczby absolwentów szkół, którzy pozyskują zatrudnienie na danym obszarze⁴¹. Młodzi ludzie działając lokalnie lepiej poznają swoje otoczenie i mają szansę stać się ważną częścią społeczności lokalnej poprzez czynne włączenie się w jej życie.

Siódmym obszarem problemowym jest tworzenie zintegrowanego środowiska szkoły i rynku pracy oraz zacieśnienia ich powiązań. W niemieckojęzycznej literaturze przedmiotu proces tworzenia sieci współpracy na poziomie regionalnym określany jest jako uczące się regiony (*lernende Regionen*)⁴². Uczniowskie firmy wpisują się w działania na rzecz wzmocnienia efektu synergii wynikającej ze współpracy szkoły z interesariuszami zewnętrznymi, wnosząc wymierny wkład w przygotowanie młodzieży do wejścia na rynek pracy. Stanowią formę wsparcia młodych ludzi umożliwiając im zdobycie doświadczenia i poznanie realiów gospodarki przed podjęciem aktywności zawodowej⁴³. Przyczyniają się do zwiększenia nacisku na kształcenie umiejętności praktycznych, profilowania kształcenia pod kątem aktualnych potrzeb rynku pracy i funkcjonowania w realiach gospodarki.

W kreowaniu dobrego startu na rynek pracy uczniowskie firmy stanowią ważne, alternatywne rozwiązanie w stosunku do szkolnictwa zawodowego. Dobra sytuacja absolwentów szkół na niemieckim rynku pracy wynika po części z istnienia efektywnego systemu wspomagania młodzieży w procesie przejścia na rynek pracy za pomocą systemowych rozwiązań podejmowanych w ramach kształcenia zawodowego. Pozwala to zrozumieć, dlaczego w Niemczech odsetek bezrobocia wśród młodych osób (w wieku 15-24)

³⁹ Profile dostępne są na stronach internetowych szkół.

⁴⁰ Ciekawym przykładem projektu koncentrującego się na regionie pogranicza polsko-niemieckiego jest InterKulturManagement- firmy uczniowskie o specjalizacji zarządzanie projektami kulturalnymi na terenach przygranicznych, finansowany ze środków unijnych Interreg 3A. Szerzej: *InterKulturManagement. Zarządzanie polsko-niemieckimi projektami kulturalnymi. Wprowadzenie metodyczno-dydaktyczne dla firm uczniowskich*, red. K. Hartmann, A. Surwiłło, Sächsische Bildungsagentur, Wrocław 2010.

⁴¹ *Mini-przedsiębiorstwa...*, s. 55.

⁴² I. Nowosad, *Od współpracy w szkole do sieci współpracy regionalnej na rzecz edukacji*, [w:] *Przywództwo edukacyjne w teorii i praktyce*, red. S. M. Kwiatkowski, J. M. Michalak, FRSE, Warszawa 2010, s. 175-184.

⁴³ *Übergänge zwischen Schule und Beruf...*, op. cit.

jest od 2012 roku najniższy w klasyfikacji krajów Unii Europejskiej⁴⁴. W Niemczech działania zorientowane na umacnianie związków edukacji i gospodarki mają długą tradycję, a wśród przykładów efektywnych rozwiązań warto wspomnieć o kształceniu dualnym. Kształcenie zawodowe w systemie dualnym najlepiej zostało rozwinięte w szkołach o profilu zawodowym. Współcześnie poszukuje się rozwiązań, które równie skutecznie przygotowują uczniów szkół ogólnokształcących do aktywności na rynku pracy. Ważną rolę odgrywają w tym obszarze uczniowskie firmy, które dla uczniów kształcących się w szkołach o profilu ogólnym pozwalają skonfrontować się z rynkiem pracy, natomiast dla uczniów szkół zawodowych mogą być źródłem nowych doświadczeń.

Różnorodność obszarów problemowych, która wyraża się w organizacji i funkcjonowaniu uczniowskich firm, ukazuje zdobyte doświadczenia oraz kierunki rozwoju obserwowane w poszczególnych krajach związkowych Niemiec. Obszary te są obecne w projektach uczniowskich firm realizowanych pod auspicjami Federalnego Ministerstwa Gospodarki i Energii (Bundesministerium für Wirtschaft und Energie) w ramach grupy inicjatyw *Przedsiębiorczość do szkół* (Initiativkreis Unternehmergeist in die Schulen)⁴⁵.

Analiza niemieckich doświadczeń może przyczynić się do doskonalenia rzeczywistości edukacyjnej poprzez wskazanie skutecznych rozwiązań w zakresie działań zorientowanych na przygotowanie młodzieży do aktywnego udziału w życiu społecznym i zawodowym. Zdaniem K. Robinsona „efektywna edukacja to zawsze równowaga pomiędzy rygorem a swobodą, tradycją a innowacją, jednostką a grupą, teorią a praktyką”⁴⁶. Propozycja uczniowskich firm jako przykład skutecznych rozwiązań edukacyjnych i wychowawczych wspiera edukację w zakresie przedsiębiorczości w szkole oraz stanowi ważny punkt w dyskusji dotyczącej możliwości inicjowania i rozwoju wspólnoty podmiotów szkolnej edukacji.

⁴⁴ Najnowsze dane statystyczne z lutego 2017 roku wskazują, iż najniższą stopę bezrobocia wśród młodych Europejczyków (15-24 lata) odnotowuje się w Niemczech, która wynosi 6,6%. W Polsce wskaźnik ten jest bliski średniej krajów Unii Europejskiej (PL: 14,5%, średnia 17,3%), natomiast listę 29. krajów zamyka Grecja i Hiszpania, gdzie odsetek ten przekracza 40 punktów procentowych. Por. Europäische Union, *Jugendarbeitslosenquoten in den Mitgliedsstaaten*, Statista, Februar 2017.

⁴⁵ Szerzej w rozdziale pracy doktorskiej: 5. Uczniowskie firmy w projektach realizowanych na szczeblu federalnym.

⁴⁶ K. Robinson, *Kreatywne szkoły. Oddolna rewolucja, która zmienia edukację*, Wydawnictwo Element, Kraków 2015, s. 298.

V. Wybrane piśmiennictwo

- Autorengruppe Bildungsberichterstattung, *Bildung in Deutschland 2016. Ein indikatorengestützter Bericht mit einer Analyse zu Bildung und Migration*, Bertelsmann Verlag, Bielefeld 2016.
- Baethge M., Solga H., Wieck M., *Berufsbildung im Umbruch – Signale eines überfälligen Aufbruchs*, Friedrich Ebert Stiftung, Bonn 2007.
- Bańka A., *Psychologiczne doradztwo karier*, Print-B, Poznań 2007.
- Bańka A., *Transnacionalne poradnictwo zawodowe a zmiany w przygotowaniu młodzieży do życia zawodowego*, [w:] *Nowe trendy w poradnictwie zawodowym u progu XXI wieku*, Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2003.
- Baraniak B., *Współczesna pedagogika pracy. Z perspektywy edukacji, pracy i badań*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2013.
- Bochno E., *Relacje rówieśnicze w szkołach różnego szczebla; dążenie do wspólnoty czy atomizacji? – głos w dyskusji*, [w:] *Przyszłość. Świat – Europa – Polska. Biuletyn Komitetu Prognoz „Polska 2000 Plus” przy Prezydium PAN* 2013, nr 1.
- Bochno E., *Wizerunek relacji rówieśniczych i jego uwarunkowania*, [w:] *Doświadczenia szkolne pierwszego rocznika reformy edukacji. Studium teoretyczno-empiryczne*, red. M. Dudzikowa, R. Wawrzyniak-Baszterda, Kraków 2010.
- Bogaj A., Kwiatkowski S. M., Szymański M. J., *Edukacja w procesie przemian społecznych*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1998.
- Bogaj A., Kwiatkowski S. M., *Wprowadzenie*, [w:] *Szkoła a rynek pracy. Podręcznik akademicki*, red. A. Bogaj, S. M. Kwiatkowski, PWN, Warszawa 2006.
- Braun F., Reißig B., Skrobanek J., *Jugendarbeitslosigkeit und Benachteiligtenförderung*, [w:] *Handbuch Bildungsforschung*, red. R. Tippelt, B. Schmidt, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2009.
- Bundesministerium für Bildung und Forschung, *Bildung auf einen Blick 2016 OECD-Indikatoren*, Bertelsmann, Bielefeld 2016.
- Creswell J. W., *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.
- Cybal-Michalska A., *Młodzież akademicka a kariera zawodowa*, Impuls, Kraków 2013.
- Döbert H., *Germany*, [w:] *The Education Systems of Europe*, red. W. Hörner, H. Döbert, B. von Kopp, W. Mitter, Springer, Dordrecht 2007.

- Eurydice, *Kompetencje kluczowe. Realizacja koncepcji na poziomie szkolnictwa obowiązkowego*, Europejskie Biuro Eurydice, Bruksela 2002.
- Eurydice, *Rozwijanie kompetencji kluczowych w szkołach w Europie: wyzwania i szanse*, FRSE, Warszawa 2013.
- Hildebrandt D., *Zjednoczenie Niemiec a edukacja obowiązkowa w nowych krajach związkowych*, Garmond Oficyna Wydawnicza, Poznań 2006.
- Holtzhauer J., *Lernen mit Ernstcharakter*, „Lernchancen“ 2013, Nr. 95.
- Komisja Europejska, *Projekt dotyczący procedury Best: Mini przedsiębiorstwa w szkolnictwie średnim. Sprawozdanie końcowe grupy ekspertów*, wrzesień 2005.
- Krüger H. H., *Metody badań w pedagogice*, GWP, Gdańsk 2007.
- Kwiatkowski S. M., *Analiza systemu edukacji z uwzględnieniem potrzeb rynku pracy i kompatybilności ze standardami Unii Europejskiej. Określenie kierunków zmian*, [w:] *Edukacja zawodowa wobec rynku pracy i integracji europejskiej*, red. S. M. Kwiatkowski, IPiSS Warszawa 2001.
- Kwiatkowski S. M., *Kształcenie zawodowe w formach szkolnych- wyzwania edukacyjne i gospodarcze*, „Debata Edukacyjna” 2013, nr 6.
- Kwiatkowski S. M., *Kształcenie zawodowe- wyzwania, priorytety, standardy*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2008.
- Kwiatkowski S. M., *Przedsiębiorczość intelektualna*, PWN, Warszawa 2000.
- Magda-Adamowicz M., *Kreatywne rozwiązywanie problemów zawodowych*, [w:] *Problemy edukacyjne przygotowania i doskonalenia zawodowego pracowników*, red. S. D. Frejman, B. Pietrulewicz, Agencja Gospodarki, Nauki i Organizacji, Zielona Góra 2002.
- Magda-Adamowicz M., Paszenda I., *Treningi twórczości a umiejętności zawodowe*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2011.
- Mertens D., *Schlüsselqualifikationen*, [w:] *Realschule und moderne Arbeitswelt. Arbeitsgesellschaft und Qualifikation im Wandel*, red. H. Keim, H. Wollenweber, Wirtschaftsverlag Bachem, Köln 1992.
- Mette D., Schelzke A., *Schülerfirmen. Unternehmerisches Denken und Handeln im Spannungsfeld Schule – Wirtschaft*, MACHTMIT-Verlag, Berlin 2008.
- Mitter W., *Pädagogik, vergleichende*, [w:] *Pädagogische Grundbegriffe*, red. D. Lenzen, Rowolht, Reinbek 1997.

- Mortag I., *Erziehung zu unternehmerischem Handel – eine globale Herausforderung*, [w:] *Globalisierung der Wirtschaft – Internationalisierung der Lehrerbildung*, red. A. Kruze, I. Mortag, D. Schulz, Leipzig 2006.
- Nowakowska R., *Szkolnictwo w Polsce i Niemczech 1945-2001. Wybrane aspekty porównawcze*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2002.
- Nowosad I., *Autonomia szkoły publicznej w Niemczech. Poszukiwania – konteksty – uwarunkowania*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2008.
- Nowosad I., *Od współpracy w szkole do sieci współpracy regionalnej na rzecz edukacji*, [w:] *Przywództwo edukacyjne w teorii i praktyce*, red. S. M. Kwiatkowski, J. M. Michalak, FRSE, Warszawa 2010.
- Nowosad I., *System edukacji w Niemczech*, [w:] *Systemy edukacji w krajach europejskich*, red. E. Potulicka, D. Hildebrandt-Wypych, C. Czech-Włodarczyk, Impuls, Kraków 2013.
- Nowosad I., *Szkolnictwo w Niemczech wobec tradycji i potrzeby zmiany*, „Dialogi o kulturze i edukacji” 2012, nr 1(1).
- Pietrulewicz B., *Kształcenie pracownicze – potrzeba i konieczność*, [w:] *Edukacja ustawiczna. Wymiar teoretyczny i praktyczny*, red. S. M. Kwiatkowski, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa-Radom 2008.
- Piorunek M., *Projektowanie przyszłości edukacyjno-zawodowej w okresie adolescencji*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2004.
- K. Robinson, *Kreatywne szkoły. Oddolna rewolucja, która zmienia edukację*, Wydawnictwo Element, Kraków 2015.
- Schaeper H., *Hochschulbildung und Schlüsselkompetenzen*, [in:] *Hochschullandschaft im Wandel*, red. U. Teichler, R. Tippelt, Beltz Verlag, Weinheim-Basel 2005.
- Schleicher A., *Uczyć się z biegiem czasu*, „Raport o kulturze: Postęp Europa” 2007, nr 1.
- Schröder R., Stabbert R., Faulborn B., Gerjets I., Grüner J., Witthoeft J., *Reformen zur Berufsorientierung auf Bundes- und Landesebene im Zeitraum 2004–2015*, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh 2015.
- Szymański M. J., *Procesy selekcyjne w szkolnictwie ogólnokształcącym*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988.
- Szymański M. S., *Orientacja szkolna w Republice Federalnej Niemiec*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1987, nr 4.

- Śliwerski B., *Dyskurs o wychowaniu w Niemczech jako jedno ze źródeł inspiracji dla reform pedagogicznych*, [w:] *Dylematy wczesnej edukacji*, red. D. Klus-Stańska, M. Suświło, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Olsztyn 1998.
- Tramm T., *Unternehmerisches Denken und Handeln – ein Leitziel von Übungsfirmen, Lernbüros und Juniorenfirmen*, [w:] *Berufsbildung für eine globale Gesellschaft*, Bundesinstitut für Berufsbildung 2003.
- Übergänge zwischen Schule und Beruf und darauf bezogene Hilfesysteme in Deutschland*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn 2006.
- Wołk Z., *Poradnictwo zawodowe w edukacji młodzieży*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2006.
- Wołk Z., *Rozwój zawodowy na tle życia. Życie człowieka jako proces rozwojowy*, „Problemy Profesjologii” 2005, nr 1.
- Wysocka E., *Doświadczenie życia w młodości- problemy, kryzysy i strategie ich rozwiązywania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2010.